

Claus Leggewie

Mūšio laukas -- Europa

Transnacionalinė atmintis ir europinis tapatumas

Teiginys, kad Europa iš gyvena krizę, jau tapo kliše. Pirmiausia tai buvo "iš siplėtimo", vėliau "gilėjimo", dabar — konstitucinė krizė. Prancūzijos prezidentavimas ES, nepaisant hiperaktyvaus prezidento Sarkozy, ne daug ką pakeitė, o Čekijos Respublikos prezidentavimas su euroskeptiku Vaclavu Klausu prieš akyje vargu ar galėjo teikti kokių nors vilčių. Būtų buvęs malonus siurprizas, jei rinkimai į Europos Parlamentą, visose 27 ES šalyse vykęsių metų birželį, būtų sulaukę šiam įvykiui deramo dėmesio. Deja, atsitiko priešingai.

Panašiai, kad Europos Sąjungos politinė ateitis tebėra neaiški. To nepasakysi apie Europos praeitį. Kai 2007 m. rudenį Briuselyje duris atvėrė Europos muziejus¹, pasipylė sarkastiški komentarai, kad Europa, nors dar neturi konstitucijos, bet jau turi muziejų. Turint galvoje politines Europos problemas, ar ne per anksti steigti jai skirtą muziejų?

Ko gero, rimtesnis klausimas yra tai, ar europiečiai — daugybė milijonų ES piliečių, taip pat šveicarų ir ukrainių, turkų ir norvegių, kitaip tariant, sparčiai besiplečianti pasaulio "tauta *in spe*", turi bendrą atmintį ir bendrą istorinę sąmonę.² O jas reikėtų turėti, jei norime susidoroti su politinėmis savo problemomis. Europos tautos sukūrė gausybę didžiųjų pasakojimų ir mitų, užtikrinančių solidarumą tarp nustatytų savo sienų. Tačiau kokie susivienijusios Europos reikalai? Kokiu požiūriu jos atmintis yra "padalyta"? Ar europinė atmintis yra padalyta tarp Europos tautų kaip "bendrai valdoma atmintis"? Ar vis dėlto europinė atmintis vieną Europos tautą atskiria nuo kitos, sukurdamą "skiriamąją atminties sieną"?

Nei Londone, nei Paryžiuje, nei Atėnuose, jau nekalbant apie Varšuvą, skeptikai nepasitiki antnacionaline Europos idėja jos sklaida, nes mano, kad taip įsibraunama į nacionalinių ir parlamentinių valstybių narių suverenumą.³ Tiems, kurie nujaučia tokį pavojų, atrodo, kad kurti bendrą Europos atmintį neverta, nes tai pažadins senus konfliktus. Šitai įrodo kartūs kivirčiai dėl ištrečimo ir etninių valymų nuo pat 1944 metų.⁴ Drastiškiausia iliustracija, kaip galima instrumentalizuoti istorinius ginčus, yra Lenkijos prezidento pareiškimas per diskusijas dėl Europos konstitucijos, esą nacių aukos turėtų būti įskaičiuojamos į Lenkijos balsų dalį, kai bet kokių klausimų balsuojama šią dieną Europoje. Tautiškai nusiteikę Europą laiko iš esmės laisvosios prekybos zona, todėl kolektyviai veikti reikia tik tuo atveju, jei kas nors užpuola iš išorės; vis dėlto vertėtų prisiminti karus ne tik su išorės priešais, bet ir su vidaus barbarais, pavyzdžiui, naciais.

Nacių pralaimėjimą 1945 metų gegužę iš tikrųjų šventė beveik visas kontinentas.⁵ Tačiau kokio pobūdžio konfliktų dėl to gali kilti, pamatėme

2007 metais Estijos sostinėje Taline. Sovietinio memorialo, kuris Baltijos šalyse dėl gerai suprantamų priežasčių buvo laikomas paminklu okupacijos ir represijų dėmėms, perkėlimas iš miesto centro baigėsi *bona fide* krize tarp Estijos ir Rusijos. Pažymėtina, kad ES santykių su Rusija tai *nepablogino*, vadinasi, ES jautėsi su šiais įvykiais labai menkai susijusi. Turėdama galvoje Rytų Europos patirtį per sovietinę okupaciją, Jorge Semprunas Buchenvaldo koncentracijos stovyklos (kur pats kalėjo 1943–1945 metais) išlaisvinimo šėšiasdešimtųjų metų minėjime pabrėžė, kad ES plėtra ir kultūrinis, ir egzistencinis požiūris bus sėkminga tik tuo atveju, jei "visi turėsime bendrą suvienytą atmintį".⁶

Tad mano tezė tokia: tie, kam rūpi Europos visuomenės politinis tapatumas, turės pripažinti, kad diskusijos dėl ginčytinų praeities faktų ir skirtingų patirčių ne mažiau svarbios už ekonomines sutartis, bendrą valiutą ir atvirą sieną.⁷

Pirmasis ratas: holokaustas kaip negatyvus pamatinis mitas

Iš kyla bendra problema: Europa negali patvirtinti herojiškų žygdarbių sąrašo, kaip tą daro šalys narės, bet, pasitelkusi gilų istorinį požiūrį, gali prisiminti ilgojo XX amžiaus katastrofas.⁸ Tai turėtų sutelkti ir atstumtuosius, ir atkaklius priešininkus. Pastangos pasipriešinti pakartotiniam atminties nacionalizavimui galėtų būti sėkmingos, jei antnacionalinės ir transnacionalinės atminties žymeklius — jos inkarus ir susikirtimo taškus — perkeltume į koncentrinis ratus, pavyzdžiais išryškindami visas datas ir vietas nuo pat 1945 metų sausio 27-osios.

Osvencimo išvadavimo data šiandien visoje Europoje minima kaip memorialinė holokausto diena.⁹ Bendras vieno nusikaltimo prieš žmoniškumą — žydų žudynių — minėjimas suteikia Europai negatyvų pamatinį mitą.¹⁰ Vokiečių atminimo politikos europeizacija (Timothy's Gartonas Ashas ironiškai pavadino ją "vokiška DNR norma"¹¹) iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti pateisinama, nes antisemitizmas ir fašizmas — tai reiškiniai, iš tikrųjų palietę visą Europą, be to, žydų žudynės nebūtų buvusios įmanomos be Europos vyriausybių ir gyventojų plataus masto kolaboravimo. Šiandien *Mémorial de la Shoah* Paryžiuje atrodo savaime suprantamas, bet Lenkijoje po diskusijų dėl pogromo Jedvabneje, o tai tikrai nebuvo pavienis incidentas, panašus suvokimo procesas dar tik prasideda, ir, turint galvoje latentinį antisemitizmą šioje šalyje, užtruks daug metų.¹²

Ar holokaustas gali būti politinis perspėjimas šiūolaikinei Europai? Kaip tik tai ir turėjo nustatyti holokaustui skirtas tarptautinis Stokholmo forumas 2000 metų sausį. Jo vienas priesakas buvo (pirmą ir paskutinį kartą) išbandytas tais pačiais metais Austrijoje, kai Wolfgango Schüsselio ÖVP (Austrijos liaudies partija) sudarė koaliciją su FPÖ (Austrijos laisvės partija), kuriai vadovavo pagarsėjęs holokausto trivializatorius Jürgas Haideris.¹³ Tai tapo pretekstu vokiečių lyderiams 2007 m. pradėti plataus masto ES iniciatyvą, kad būtų uždrausta neigti holokaustą. Ar toks holokausto pateikimo būdas mūsų laikais yra būtinas moraliniu ir etiniu požiūriais, ar jo instrumentalizavimas reikalingas politikai, lieka atviras klausimas.¹⁴

Vis dėlto tai problemiška atminimo kultūros požiūriu. Suprantama, Antrojo pasaulinio karo "mega įvykis" palietė visus europiečius, įskaitant ir periferinius kraštus, ir neutralias tautas, todėl ši tema iki šiol yra svarbi. Tačiau daugybei žmonių Jungtinėje Karalystėje ar Portugalijoje holokaustas turi mažai ką bendrą su jų tautomis. Šis išgalėjęs požiūris tampa dar

problemiškesnis, jei jis primetamas tarsi matrica, kai turime reikalą su nusikaltimais žmoniškumui, kuriuos Vidurio ir Rytų Europoje įvykdė komunistinės valstybės.

Antrasis ratas: sovietinis komunizmas -- vienodai nusikalstamas?

Kadangi už holokausto neigimą daugelyje Europos šalių baudžiama, gali kilti klausimas, ar sovietų nusikaltimų neigimo taip pat nereikėtų laikyti neteisėtu?¹⁵ Kai lietuvis Europos Parlamento narys ir buvęs Lietuvos Seimo Pirmininkas Vytautas Landsbergis išskėlė šį klausimą europiniame lygmenyje, jis nesulaukė jokios Vakarų politikų paramos ir tema buvo užmiršta. Tai perkelia mus į antrąjį ratą, tiksliau tariant, į kitą rato pusę, jei siekiame visapusiškai apžvelgti visas totalitarines XX a. patirtis. Tautoms, kurias okupavo Raudonoji armija, 1945 m. gegužės 8/9 dienomis prasidėjo dar viena okupacija¹⁶, o ją Vidurio ir Rytų Europos intelektualai laiko "vienodai nusikalstama" — šią frazę Sandra Kalnietė pavartojo 2004 m. kovo 24 d. kalbėdama Leipzigo knygų mugėje. Jie negali šios datos laikyti kolektyviniu išlaisvinimu, kaip vis agresyviau skelbia Rusijos atminimo kultūros strategai.¹⁷ Kaip ir visi neprinokę, pritempti ir politizuoti totalitarizmo vertinimo variantai, šis irgi greitai virsta nelygiu supratimo pagrindu, nes abi pusės vieną įvykį prieš priešina kitam, kažkas panašaus vokiečių atminimo kultūroje vyravo nuo 1990–ųjų. Europos atminimo kultūros sunkumai susiję su tuo, kad reikia nustatyti išskirtinį civilizacijos lūžį, nulemtą industrinio ir biurokratinio Europos žydų naikinimo, išvengiant dogmatiškų istorinių palyginimų ir nenureikš minant sistemingo "klasinių priešų" ir "liaudies priešų" naikinimo Sovietijos valdose.¹⁸

Tai, kad tariamai antifašistinis susitarimas nutylėjo gulagą (arba supriešino jį su Šoa), susiję su Šaltojo karo metais atsiradusiu priešišku kumu, kurio — pažvelkime į 2007 metų Taliną — kol kas anaipol nepavyko įveikti. Varžybos tarp holokausto ir gulago atminimo ir jų hierarchijos — atleiskite už tokią šurkšnią, kone verslininkiską terminologiją — turbūt yra visų sunkiausia "padalytos" atminties našta, jei siekiame ne atskirties, bet sintezės. Tačiau ne visus XX a. smurto veiksmus galima susieti su negatyvo ikona — holokaustu. Kalbėdamas Buchenvalde, kuri po 1945 metų kaip stovyklą naudojo rusai, buvęs kompartijos narys Semprūnas išreiškė viltį, kad "visuose būsimuose šio įvykio minėjimuose, kurie vyks per artimiausią dešimtmetį, gulago patirtis bus įtraukiama į bendrą Europos atmintį. Tikėkimės, kad tada Varlamo Šalamovo "Kolymos istorijos" atsidurs greta Primo Levio, Imre's Kertészo ar Davido Rousset knygu. Tai reikš, kad viena mūsų istorijos pusė daugiau nėra iškreipta ir kad Rusija žengė ryžtingą žingsnį demokratijos link."¹⁹

"Vidurio Rytų Europa" kaip atskiras vienetas yra vakarietiška fikcija, nepripažįstanti skirtumų tarp tautų, o tai tinka ir atminčiai. Stefanus Troebstas išskyrė keturias zonas: Baltijos šalyse, Kroatijoje ir Slovakijoje dominuoja aiškūs antikomunistiniai požiūris, Lenkijoje, Vengrijoje, Čekijos Respublikoje ir Ukrainoje praeitis vertinama (vis labiau) prieštaringai. Bulgarijos, Rumunijos, Serbijos, Makedonijos ir Albanijos santykis su komunistine praeimi dvilypis ar net indiferentiškas, o Rusija, Baltarusija, Moldova ir kitos Sandraugos šalys elitų ir ideologijos požiūriu demonstruoja tvirtą tęstinumą.²⁰ Pastaroji grupė Staliną laiko bene vieninteliu "Didžiojo Tėvynės karo" vadu, ir toks apologetinis požiūris nustelbia represyvią ir žudikišką jo politiką net ir pačioje Rusijoje.²¹

Postsovietinių galių struktūrų latentinis autoritarizmas, neišveikta nusikalstama praeitis turi sprogstamąją galią, nes užtveria kelį demokratijos link. Galima

Rusijos saviizoliacija nuo Europos ne tik išreiškia afirmatyvią ir apologetišką politiką istorijos atžvilgiu, ją gali skatinti ir gilesnės priežastys.

Preliminariai nurodomos trys priežastys, kodėl egzistuoja europinė atminties asimetrija. Pirmą, Rusijos kančių, patirtų per Antrąjį pasaulinį karą, prilyginimas holokausto išskirtinumui (ypač išvokiškos perspektyvos) netyčia užkirto kelią "raudonojo totalitarizmo" suvokimui. Panašiai atsitiko ir su VDR istorijos traktavimu Vokietijoje²², kur iš dalies tebegalioja tingus antifašistinis konsensusas su VDR ir pastebima tendencija sušvelninti Rytų Vokietijos kompartijos nusikaltimus, panašiai elgtasi ir Vakarų Vokietijoje po 1945–ųjų, kai reikėjo įvertinti nacizmo nusikaltimus. Konfliktai Rytų Vokietijoje dėl viešųjų memorialų ir muziejų politikos VDR paveldo atžvilgiu yra viso to dalis. Galima nebent puoselėti viltį, kad ilgainiui įsigalės principas, kai kiekvienas, kuris kalba apie fašizmą, nenutylės stalinizmo, ir atvirks čiai.

Antra, asimetriją tarp gulago ir holokausto suvokimo paaiškina faktas, kad Europos žydų žudynės buvo labiau pastebimos. Komunistinių režimų nusikaltimai, kurie, pradedant nuo 1917–ųjų Rusijos, baigiant šių dienų Kinija ir Šiaurės Korėja, nusinėšė apie šimto milijonų žmonių gyvybes, nebuvo panašiu laipsniu ikonizuoti ir perteikti žiniasklaidos. Taip atsitiko, matyt, todėl, kad vokiečių naciai daugiausia žudė svetimus, o komunistai Rusijoje ir Kinijoje — daugiausia savus. Tačiau ir toks teiginys nėra teisingas, jei norime būti tikslūs ir siekiame įvertinti Vidurio Rytų Europos, Vidurio Azijos ir Tibeto gyventojų persekiojimus, kurių griežėsi Rusijos ir Kinijos "kolonijinės galios".

Trečioji kartais minima priežastis yra tai, kad šios žudynės — tai iš esmės rytų europiečių patirtis. Tačiau Vakarų Europa negali rimtai teigti, kad stalinizmas jos visiškai nepalietė, tam prieštarauja komunistų partijos narių skaičius į Vakarus nuo Geležinės uždangos, o *ex negativo* — anti-antikomunistinis tapatumas Vakarų Europoje kurtas daugybę metų. Nors jis tapo taikaus sambūvio su vadinamosiomis liaudies respublikomis pagrindu ir galbūt padėjo įveikti Europos padalijimą, bet net ir tuo atveju tai nepaneigia fakto, kad viskas vyko pamirštant žmogaus ir piliečių grupių teises.

Trečiasis ratas: išvairymas kaip paneuropinė trauma?

Antrojo pasaulinio karo atmintis aprėpia ir gyventojų perkėlimus, kurie vyko dideliuose žemės plotuose ir paveikė milijonus žmonių. Žvelgiant iš šios perspektyvos, nuo pat didžiųjų imperijų žlugimo XIX a., holokaustas laikomas ypač baisiu etninio valymo vėjumi.²³ Didelį skandalą Vokietijoje sukėlė istoriko Andreaso Hillgruberio bandymas įteisinti "dvejopą atmintį", kitais žodžiais tariant, "Osvencimo" ir Europos žydų atminimui prieš priešinti "Nemmersdorfa"²⁴ ir išvairymo bei prievartavimų aukas Vokietijoje.²⁵ Richardo von Wieszackerio teiginys, kad vokiečiai Antrojo pasaulinio karo metais ir po jo taip pat buvo istorijos, prasidėjusios 1933 metais, aukos, atsidūrė viešajame diskurse jau be apologetiško tono ir prieš priešos, kuri ilgą laiką buvo būdinga diskusijoms dėl "išvairymo nusikaltimo".²⁶

Ši europinė dimensija dar tik pradeda aiškėti, tačiau "gyventojų perkėlimų" XX a. atmintis nuo armėnų genocido iki buvusios Jugoslavijos yra trečias, itin prieštaringas ratas. Į jį įeina totalitarinių diktatūrų deportacijos, vykdytos okupuotose kraštuose, etniniai valymai, kurie nuo XIX a. buvo beveik neišvengiami ten, kur nacionalinių valstybių kūrimasis (įskaitant ir demokratiškus jo variantus) buvo siejamas su beprotiška idėja, neva vidinį ir išorinį saugumą, politinį teisėtumą galima pasiekti kliaujantis tik etniškai

homogeniška grupė. Pavyzdžiui, šiandien čekai turi politinių ir moralinių problemų dėl sudėtų vokiečių išvairavimo pagal buržuazinės demokratinės vyriausybės, vadovaujamos Eduardo Beneso, išleistą dekretą.²⁷ Panašiai Jugoslavijos katastrofą, prasidėjusią 1991 metais, lemė, kitaip tariant, nesutaikoma priešiška kuma tarp serbų ir kroatų, bosnių ir Kosovo albanų sukėlė ne autoritarinis Tito režimas, o neliberali demokratija, kai nacionalistinė dauguma negalėjo ar nenorėjo užtikrinti etninių ir religinių mažumų apsaugos.

Etninių valymų istorija vargu ar gali *prima facie* prisidėti prie bendros atminties kūrimo, nes ji kol kas netapo "upės tekme po tiltu", kitaip tariant, ji dar nėra baigta ir toliau skaldo atmintį taip skaudžiai, kaip peilis žeidžia kūną. Tokios iniciatyvos kaip Europinis atminties tinklas arba Solidarumo kampanija pasisako prieš grynai nacionalinį ir atbulinį ginamąjį atminimo puoselėjimą, kokį, kritikų nuomone, siūlo Vokietijos Centras prieš išvairumą. Centro iniciatoriai, pirmiausia Išvairytųjų lyga, diskutuodami²⁸ apie šiuos įvykius ir rengdami su jais susijusias parodas turėtų integruoti visa tai į europinę ir globalinę dimensiją²⁹, taigi šis Centras ilgainiui galėtų tapti europinio tinklo dalimi. Tačiau veikiausiai prabėgs daug laiko, kol lenkai ir vokiečiai pripras prie bendrai rengiamų mokyklinių vadovėlių idėjos, kaip dėl to pagaliau sutarė vokiečiai ir prancūzai (tokio sutarimo paieškos truko 40 metų³⁰).

Išvairavimo pavyzdys iliustruoja bendros atminties vidaus ir užsienio politikoje prieštarą prigimtį. Vakaruose tokie konfliktai tampa dar viena dingstimi įtvirtinti dešinės ir kairės schemą, o Rytuose jie sutelkia nacional(ist)ines jėgas (įskaitant kairiąsias) prieš proeuropietiškus, liberalius sluoksnius. Geopolitinės ir geostrateginės "Senosios Europos" skirtys, kurias buvo užsaldžiusi konfrontacija tarp Šaltojo karo galių, vėl iškyla į paviršių. Tačiau suvienyti naująją Europą kliudo ne tiek seni, kiek nauji konfliktai, susiję su saugumu, energija, leistinumu ir t.t. — būtent jie yra "tautų Europos" tęstinumo priežastis. Be to, juos kaitina ir vidiniai politiniai kivrčiai: lenkų bekompromisė nuostata išvairavimo atžvilgiu, beabejonė, yra susijusi su komunistine praeitimi — ilgai buvusi užgniaužta, visuomenės opinija vėliau isteriškai prasiveržė. Visose postkomunistinėse visuomenėse nomenklatūros įpėdiniai ir neretai susikompromitavusios autoritarinės dešinės paveldėtojai kaunasi dėl istorinio įteisavimo, kurio stoką kompensuoja etnonacionalistinės nuotaikos.

Ketvirtas ratas: armėnų klausimas

Ketvirtas ratas atsiveria klausimu, kur yra Europos sienos, kaip plačiai supranacionalinės ES vidiniai tapatumai driekiasi transnacionaliniuose lygmenyse, tiek europiniame, tiek neeuropiniame. Daugelis euroskeptikų yra užsiminę, kad kai kurios šalys, ypač Turkija, dėl "skirtingos" kultūrinės ir religinės savo istorijos niekada negalės dalytis "bendru likimu" su Europa³¹, net didžiausi Turkijos narystės šalininkai britai netiesiogiai palaikė šį požiūrį, nes jie suvokia Sąjungą kaip laisvos prekybos zoną be kultūrinės atminties.³² Jokių kitų klausimų dalinės atminties dimensija nėra tokia akivaizdžiai supriešanti, kaip brėžiant tariamą kultūrinę ribą tarp "islamo" ir "sekuliarios" Europos. Nesvarbu, koks tikrasis Europos "dechristianizacijos" laipsnis, daugelis joje vis tiek išvelgia istorinę bendros atminties ir bendro likimo bendruomenę, kurią prieš priešina islamui ir Turkijai. Tuo pat metu kemalizmas buvo pirmasis vesternizacijos procesų pavyzdys, o sekuliari Turkijos respublika įrodė, kad toks procesas yra įmanomas. Jei Europa norėtų rimtai traktuoti savo sekuliarumą, tai religinė priklausomybė neturėtų būti kliūtis integracijai, nesvarbu, ar kalbame apie migrantų bendruomenes, ar apie santykius su šalimis, kurios nėra ES narės. Tačiau tokia kliūtis neabejotinai

gali tapti kiti dalykai, pavyzdžiui, demokratijos deficitas, nepakankamai sparti plėtra ir "armėnų klausimas". Didžioji dauguma liberalių, taip pat ir sekuliarių, turkų griežtai atsisako prisiimti istorinės atsakomybės už šimtų tūkstančių armėnų "genocidinių žudynių" (jei ne genocido) 1915 m. svarį. Tad šis klausimas yra vienas iš neformalių narystės kriterijų, kurių aiškiai artikuliuoja tiek supranacionalinis, tiek nacionaliniai parlamentai.

Prancūzai ir šveicarai problemą dar labiau sureikšmino ir, precedentu laikydami "melą apie Osvencimą", uždraudė neigti armėnų genocidą. Vokietijos parlamentas užėmė atsargesnę poziciją, ragindamas siekti konsensuso.³³ Atrodo, didesnioji Europos dalis, kol nesusivienys, atminties lygmeniu bus susiskaldžiusi dėl požiūrio į armėnų klausimą. Sutarimas įmanomas tik tuo atveju, jei dabartinis nusistatymas bus apverstas aukštesnėmis kojomis, kitaip tariant, jei Turkija ims vertinti armėnų klausimą *europietiška* tiek šalis viduje, tiek santykiuose su senomis sąjungininkėmis ir senais priešais tarptautinėje arenoje. Turkijos viduje "genocido" terminas retkarčiais vartojamas, bet tik kalbant apibendrintai ir primygtinai pabrėžiant esminį skirtumą tarp "žudynių" (*katliam* arba *kiyim*), kurios vyko per Pirmąjį pasaulinį karą — jos yra pripažįstamos, dėl jų apgailestaujama, ir "genocido" (*soykirim*), kurį įnirtingai bandoma neigti.

Ši kontroversija įgavo tarptautinę reikšmę didele dalimi todėl, kad turkų diaspora dėl šio emociškos klausimo nesutaria su armėnų diasporomis JAV ir Prancūzijoje. Tai tapo ypač akivaizdu 2006 m. kovą, kai ultranacionalistai, vadovaujami buvusio Turkijos prezidento Suleymano Demirelio ir buvusio Šiaurės Kipro Turkų Respublikos prezidento Raufo Denktashio, karingai agitavo surengti masinį mitingą Talaat–Pasha³⁴ garbei Berlyne.³⁵

Akciją palaikė ribotas skaičius žmonių, tačiau šis incidentas liudija, kaip lengvai transnacionalinė migracija prikelia neišspręstus Europos istorijos konfliktus ir paverčia juos vidaus politikos problemomis. Armėnų klausimas, kurį turkai laiko išskirtinai savo šalies vidaus reikalu, susiejamas su ne mažiau etnonacionalistine reakcija į turkų ir islamo šekėtinių organizacijų migracijos politikos kritiką, nors tų organizacijų atstovų teisė tūmas yra ginčytinas.³⁶

Penktasis ratas: Europos periferija

Berlyno Steinplace, netoli tos vietos, kur buvo nužudytas Talaat–Pasha ir kur norėjo žygiuoti "šimtai tūkstančių" turkų nacionalistų, paminklo armėnų genocido aukoms nėra. Tačiau skirtingose šios gana apleisto parko pusėse stovi du 6-ojo dešimtmečio pradžioje pastatyti paminklai stalinizmo ir nacionalsocializmo aukoms. Tad Steinplacas, atrodo, galėtų simbolizuoti europinės praeties atminimą. Vis dėlto trūksta dar vienos atminties vietos, įeinančios į penktąjį ratą, — tai Europos kolonijinė istorija. Minėtiną progą galėtų būti 1884 m. Berlyno konferencija, kurioje, spaudžiant vokiečiams, Belgijos Karūnos kolonija Kongo buvo padalyta tarp suinteresuotų Europos šalių. Vokietijoje apie nusikaltimus, įvykdytus kolonijose, ypač prieš bantus ir hotentotus, imta kalbėti gana vėliau ir tik bendresnio proceso, skirto "susidoroti su praetimi", kontekste. Dėl šios priežasties kolonijinė apologetika ir nostalgija Vokietijoje iš tikrųjų neegzistuoja³⁷, priešingai nei kitose šalyse, kur stengiamasi priimti įstatymus, įpareigojančius "pozityvius kolonizacijos aspektus" įtraukti į mokyklų programas.³⁸

Šis platus laukas apima istorinį laikotarpį nuo vergijos iki dabartinės neokolonijinės politikos. Galima šį kompleksą pailiustruoti tokiu pavyzdžiu:

2006 m. Europos Sąjunga, reikalaujant Jungtinėms Tautoms, nusiuntė karinius dalinius į Kongą, kad šie prižiūrėtų ten vykstančių rinkimų tvarką. Dėl to vertėjo labai rimtai diskutuoti. Tiek bendromis kategorijomis apie tai, kada neabejotinai yra teisinga remti demokratizaciją išorinėmis karinėmis priemonėmis, tiek apie tai, ar Europai, turint galvoje jos kolonijinę praeitį, kuri retai kur buvo brutalesnė negu Vidurio Afrikoje, apskritai etiška imtis tokios intervencijos. Tačiau europinio lygmens diskusija nekilo, kiekviena tauta vertino intervenciją savaip, pagal savo tradicijas. Dažniausiai buvo kalbama apie tai, kad Konge gausu gamtinių išteklių, kad nestabilumas šioje šalyje padidintų migraciją į Europą ir paverstų kontinentą teroristų rojumi. Argi demokratinių sąlygų sukūrimas ir palaikymas šalyje, iš vargintoje diktatūrų ir valstybės silpnumo, pilietinių karų ir karinės valdžios, nėra savaime kilnus tikslas? Kadangi būtent tai ES ir deklaravo, pagrindinis jos rūpestis buvo pademonstruoti savo karių pasirengimą ir sugebėjimus, kitaip sakant, parodyti, kad ji yra "globali žaidėja".

Pažymėtina, kad Vokietijos parlamente dėl karinio įsikišimo Konge tiek oponentai, tiek invazijos šalininkai diskutavo išskirtinai etišku tonu, priešingai nei dėl "operacijų kitose teritorijose".³⁹ 1999 m. socialdemokratų ir žaliųjų partijos ministrai Rudolfas Scharpingas ir Joschka Fischeris pateisino intervenciją į Kosovą tuo pačiu argumentu ("Osvencimas"), kuriuo iki tol grindė savo griežtą atsisakymą į tai veltis. Dabar, kadangi situacija darosi panaši į "Osvencimą", karinė intervencija būtina dėl humanitarinių priežasčių. Po Afganistano taip pat moralinės pareigos jausmas padiktavo, kad negalima palikti Amerikos vienos "kare su terorizmu". Tik 2003 m. "nacionalinis interesas" lėmė, kad tolesnį karinį dalyvavimą kartu su JAV Irake imta laikyti netinkamu. Apie kolonijinę Europos praeitį nebuvo nė karto užsiminta, nepaisant kairiosios opozicijos tiek nacionaliniame, tiek ES parlamente kalbų apie neokolonializmą, pagrįstą karine jėga. Argi nederėjo į tai atsiliiepti? Galiausiai toks pat apgailėtinas yra ir susitarimas tarp Europos užsienio politikos ir kompanijų, kurios nori taikos Konge pirmiausia todėl, kad niekas netrukdytų jų verslui. Šiuo atžvilgiu, suprantama, tai nėra kiek nepanašu į XIX ir XX a. kolonijinę išnaudojimą, tačiau kiekvienam, norinčiam, kad Vidurio Afrikoje įsigalėtų demokratija ir vyktų darni plėtra, reikėtų atsizvelgti į šią niūrią istoriją. Jei paverstume tai šūkiu, jis būtų toks: kad ir kas Europoje kalbėtų apie holokaustą, neturėtų nutylėti ir kolonializmo.

Tai tik iš dalies įvykdyta karališkas kaimo Vidurio Afrikos muziejuje Terviuirene prie Briuselio. Įkurtas 1910 m., šis muziejus iki šiol pateikdavo Belgijos politiką Konge kaip nuotykių ieškojimą. Belgijos kaltė ir atsakomybė už siaubingą išnaudojimą ir represijas XIX ir XX a. pripažįstama geriausiu atveju *pusiau* nuoširdžiai, nes jaučiamas pasipriešinimas pačios belgų visuomenės, kuri po dviejų pasaulinių karų yra linkusi laikyti save vokiečių agresijos auka. Tačiau nekyla abejonių, kad gamtinių išteklių, pirmiausia dramblio kaulo ir kaučiuko, gavyba, itin priklausiusi nuo priverstinio darbo, kartais įgudavo genocido bruožų. Tai, kad ir Leopoldo II kolonijinė misija buvo pridengta civilizacijos skleidimo skraiste, dar labiau kriminalizuoja šiandieninę karinę intervenciją. Fatališka trejybė: karinis smurtas, mizantropiškas godumas pelnui ir atėjusių fanatizmas kiekvieną postkolonijinę įsikišimą daro įtartina. Tai suteikė svorio kampanijoms "Šalin rankas nuo Kongo" ir "Afrika — afrikiečiams", tačiau, pamačiusi siaubingus TV vaizdus ir spaudos fotografijas iš Darfūro, o retrospektyviai ir iš Ruandos, ta pati viešoji nuomonė, teikusi pirmenybę izoliacionizmui, galiausiai ėmė pageidauti ir šiek tiek internacionalizmo.

Kongo byla kelia reikalavimus istorijos politikai, kad ji padėtų įgyti pasitikėjimą kitapus Europos, tačiau kartu parodo atminimo ir atminties globalizavimo klystkeliuos, kai apsiribojama vien holokaustu, praradus laiko ir erdvės koordinates. Teiginys apie žydų žudynių išskirtinumą neturėtų susiaurinti požiūrio ir užgožti suvokimo, kad aukų hierarchizavimas galiausiai įgyja rasistinių bruožų. Ryšys tarp Vokietijos kolonijinių istorijų tebėra labai painus, galima nepritarti šio kaip istoriškai specifiško reiškinio lyginimui su kolonijiniu genocidu, tačiau tai nepaneigs fakto, kad valdant Leopoldui II Kongo buvo brutaliai nužudyta apie 10 milijonų žmonių — ten irgi tai, kas "neįsivaizduojama", tapo realybe. Rasistinis antropologas Eugenius Fischeris savo kraupią karjerą pradėjo vokiečių valdomoje Pietryčių Afrikoje, o baigė Osvencime — šis asmeninis tęstinumas atskleidžia tik vieną sąryšio aspektą. Žmonių, patyrusių, kaip reiškinys prekyba vergais ir kolonijinis persekiojimas, reikalavimai suteikti kompensaciją lieka neišpildyti ir juos, ko gero, būtų labai sunku išpildyti. Tačiau eurocentristinė genocido priešasčių ir padarinių interpretacija, pagrįsta teiginiu apie išskirtinumą, modernųjų visuomenių kultūrinio pluralizmo kontekste yra nesusipratimas ir anachronizmas.

Šeštasis ratas: Europa kaip migracijos kontinentas

Šeštasis europinės atminties ratas, kurį čia tik trumpai (nors tai nepelnyta) paminėsiu, susijęs su didele transnacionaline migracija į Europą XIX ir XX a., ypač nuo šeštojo dešimtmečio. Tai buvo migracija, ieškanti prieglobsčio ir siekianti išvengti skurdo, todėl ji irgi glaudžiai susijusi su Europos kolonijine ir postkolonijine istorija. Migracijai skirti Vakarų Europos muziejai, kol kas esantys ankstyvojoje stadijoje, šias problemas svarsto įvairiais kultūrinės globalizacijos aspektais.⁴⁰ Tačiau kyla klausimas, ar šie muziejai tiesiog pasakoja sėkmės istorijas, ar žvelgia į migraciją migrantų akimis? Ar, laikydamiesi daugumos požiūrio, sunkumus sieja tik su socialine, politine ir kultūrine jų integracija, ar siekia tai peržengti ir atspindėti migracijos santykį su nusikalstama ir katastrofiška šio ir gulago istorija. Be abejo, toks tikslumas *nedarys poveikio* migrantams ar jų tėvams, tačiau antros ar trečios kartos palikuonims pasiūlys perspektyvą, iš kurios jie galėtų žvelgti, kad geriau suvoktų savo istoriją, nes su ja šiuo metu jie yra jau susvetimėję.⁴¹ Europinės atminties vietos, pradedant romėnų paveldu ir viduramžių reliktais, taip ir liks nebylios, jei nebus galvojama, kaip paversti jas suvokiamomis trečios kartos migrantams, kad atremtume stiprų spaudimą rinktis neeuropinį tapatumą, pavyzdžiui, islamo *umma*. Vadinas, europinė atmintis taps transnacionaline tik tuo atveju, jei migrantai europiečiai (tiek, kiek jie pripažįstami piliečiais) prisiims atsakomybę už nusikaltimus ir įvykius, kurie dėl josių už jų gimtosios šalies ribų, ir kai europinę žmogaus teisių ir prieglobsčio politiką bus galima taikyti tarptautinėms krizėms spręsti, nenaudojant jos kaip normatyvinio skydo, skirto eurocentristiniams interesams ginti.

Septintasis ratas: Europos sėkmės istorija po 1945–ųjų

Apibendrinant: kolektyvinė Europos atmintis po 1989–ųjų yra tokia pat įvairi kaip jos tautos ir kultūros, ir tokia pat padalyta — dvejoja prasme — kaip jos nacionalinė ir socialinė visuma. Atminties neįmanoma reguliuoti "mnemotechniškai", t.y. vien oficialiais valstybiniais aktais ar rutina paverstais minėjimo ritualais, kaip gegužės 8/9 ar sausio 27 d. Tačiau įmanoma sukurti europietišką būdą, kaip visiems bendrai prisiminti praeities nusikaltimus ir iš to atsargiai išpešti pamokų europinės demokratijos ateičiai. Stiprus ir pasikartojantis impulsas, nuteikiantis manyti, kad geriau pamiršti, negu prisiminti, Europai yra suprantamas, iš radingų advokatų jam netrūko tiek postkolonijinėje Prancūzijoje, tiek pofrankistinėje Ispanijoje, tiek

postsocialistinėje Lenkijoje.

Kita vertus, čia tiktų vieno garsaus opozicionieriaus šūkis: "Amnestijai — taip, amnezijai — ne!"⁴² Patirtis rodo, kad demokratėjimo procesai pereinamosios būklės visuomenėse — o tokios buvo beveik visos Europos tautos po 1945 metų — būna nevisaverčiai ir lieka nebaigti, jei neįgyjama kritiško santykio su savo praeitimi. Tiesa, Europos demokratijos jau neskelbia karo viena kitai, o demokratiniai procesai pakankamai gerai įteisina vis labiau europėjančią atminties politiką, pagal kurią vietinė s žmonių iniciatyvos yra ne mažiau svarbios už mokyklinių vadovėlių komisijas, valstybinius ir supervalstybinius įvykius.

Šiuo požiūriu ir pedagogiškai, ir politiškai leistina paversti moraliniu kapitalu Vakarų Europos sėkmę po 1950 metų, Briuselio ekspozicijoje tai visiškai pagrįstai pabrėžiama. Nuo šios datos Europa pasuko tokiu raidos keliu, kuris išvedė ją iš totalitarizmo ir ideologinio padalijimo į Rytus ir Vakarus ciklo. Kita vertus, Rytų Europos požiūri į savo istoriją yra persmelkęs pavydas ir apmaudas, nes santykinę Vakarų sėkmę ir laimę Šaltojo karo metais dar labiau išdidino vargas nelaimingas gyvenimas ir nuolatinis elementarių dalykų stygius kitoje Geležinė s uždangos pusėje. Vargu ar galima teigti, kad 2004 m. prasidėjusi plėtra į Rytus užglaistė šį atotrūkį. Tačiau taip pat reikėtų saugotis, kad nepasistatytume Europos muziejaus, šlovinančio šią sėkmę.

-
- ¹ Įsikūręs Thurn ir Taxis rūmuose, šis muziejus nepretenzingiausiai ir sėkmingiausiai apžvelgia "mūsų istoriją", bandydamas peržengti nacionalinės istorijos ribas ir pateikti Europos istoriją nuo 1945 metų. Žr., www.expo-europe
- ² Pvz., Dan Diner, *Gegenläufige Gedächtnisse. Über Geltung und Wirkung des Holocausts*, Göttingen, 2007; Natan Sznajder, *Gedächtnisraum Europa. Kosmopolitismus: jüdische Erfahrung und europäische Vision*, Bielefeld, 2008; Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, NY/London, 2006; Wolfgang Schmale, *Geschichte Europas*, Wien und Böhlau, 2001.
- ³ Ralfas Dahrendorf labiausiai niuansuotai atskleidžia tokią poziciją. Žr. jo *Die Krisen der Demokratie. Ein Gespräch mit Antonio Polito*, München, 2002. Mažiausiai niuansuota šiuo požiūriu yra dešimtosios ES parlamentarų grupės Tautų Europos sąjunga laikysena.
- ⁴ Mahmood Mamdani, "The Politics of Naming. Genocide, Civil War, Insurgency", in: *London Review of Books*, 8.3.2007. See: www.lrb.co.uk
- ⁵ Michael Schwartz, Michael-Hartmut Mehringer and Hermann Wentker (eds.), *Erobertoder befreit? Deutschland im internationalen Kräftefeld und die Sowjetische Besatzungszone 1945/46*, München, 1999.
- ⁶ Jorge Semprún, "Niemand wird mehr sagen können: 'Ja, so war es'", in: *Die Zeit*, 16/2005.
- ⁷ Šios prielaidos iš ankstinės sociologinės sąlygos aptarė Georgas Simmelis "Sociologijoje" (Berlynas, 1908) ir kiti klasikai. Taip pat žr. Gerd Nollmann, *Konflikte in Interaktion, Gruppe und Organisation: zur Konfliktsoziologie der modernen Gesellschaft*, Opladen, 1997; Albert O. Hirschmann, "Social Conflicts as Pillars of Democratic market Society", in: *Political Theory*, 2/1994, S. 203-218. Istorinių konfliktų apibūdinimą žr. Claus Grosse Kracht et al. (eds.), *Zeitgeschichte als Streitgeschichte. Grosse Kontroversen seit 1945*, München, 2003; taip pat Claus Leggewie und Erik Meyer, "Ein Ort, an dem man gerne geht". *Das Holocaust-Mahmal und die deutsche Geschichtspolitik nach 1989*, München, 2005.
- ⁸ Bernhard Giesen, *Triumph and Trauma*, Boulder/CO, 2004.
- ⁹ Yom HaShoah, minima sausio 27-ąją, Osvencimo-Birkenau išvadavimo dieną, Izraelyje paskelbta nacionaline gedulo diena. Parėmus Europos Parlamentui (2000) ir JT (2005 m. deklaracija) dabar minima daugelyje Rytų Europos šalių.
- ¹⁰ Birgit Schwelling, "Das Gedächtnis Europas. Eine Diagnose", in Timm Beichelt et al. (eds.), *Europa Studien. Eine Einführung*, Wiesbaden 2006, 81-94.
- ¹¹ Timothy Garton Ash, "Mesomnesie — Plädoyer für mittleres Erinnern", in *Transit* 22 (2002), 32-48. Žr. www.eurozine.com.
- ¹² Žr. diskusijas, susijusias su Jano Grosso knyga *Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz*, New York, 2006.

- 13 Jens Kroh, *Transnationale Erinnerung. Der Holocaust im Fokus geschichtspolitischer Initiativen*, [Diss.] Frankfurt a.M and Giessen, 2007.
- 14 Horst Meier, "Holocaustgedenken und Staatsräson", in: *Merkur*, 12/2005, 1167–1172.
- 15 *Baltic Times*, 3–9.3.2005, 1.
- 16 Eva Clarita Onken, "The Baltic States and Moscow's 9 may Commemoration: Analysing Memory Politics in Europe", in: *Europe Asia Studies*, 1/2007, 23–46.
- 17 Andreas Langenohl, "Staatsbesuche. Internationalisierte Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg in Rußland und Deutschland", in: *Osteuropa*, 4–6/2005, 74–87. Žr.: www.eurozine.com.
- 18 Claus Leggewie, "Historikerstreit transnational", in: Steffen Kailitz (ed.), *Die Gegenwart der Vergangenheit. Der "Historikerstreit" in die deutsche Geschichtspolitik*, Wiesbaden 2008.
- 19 Semprún, ten pat.
- 20 Stefan Troebst, "Jalta versus Stalingrad. Gulag versus Holocaust. Konfligierende Erinnerungskulturen im größeren Europa", in: *Berliner Journal für Soziologie*, 3/2005, S. 381–400.
- 21 Lev Gudkov, "Die Fesseln des Sieges. Rußlands Identität aus der Erinnerung an den Krieg", in: *Osteuropa*, 4–6/2005, 56–73. Žr.: www.eurozine.com.
- 22 Martin Sabrow, "Geschichte als Herrschaftsdiskurs. Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR", Cologne 2000.
- 23 Norman M. Naimark, *Flammender Hass. Ethnische Säuberungen im 20. Jahrhundert*, München 2004; Wolfgang Benz, *Ausgrenzung, Vertreibung, Völkermord. Genozid im 20. Jahrhundert*, München 2006; Boris Barth, *Genozid. Völkermord im 20. Jahrhundert. Geschichte – Theorien – Kontroversen*, München 2006.
- 24 Nemmersdorfas (Nemirkiemis) — dabar Majakovskoje, Kaliningrado srityje, buvusioje Rytų Prūsijoje. Miestelis tapo žinomas kaip pirmųjų Raudonosios armijos įvykdytų vokiečių civilių žudynių 1944–10–21 vieta. Dėl tų įvykių itin karš tai ginčijamasi. Žr. Bernhard Fisch, *Nemmersdorf, Oktober 1944*, Berlin, 1997.
- 25 Andreas Hillgruber, *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*, Berlin, 1986.
- 26 Cf. Philipp Ther, "Die Last der Geschichte und die Falle der Erinnerung", in: *Transit*, 30 (2005/06), 70–87. Angliš kas vertimas, "The burden of history and the trap of memory", in Eurozine. See: www.eurozine.com. See also: Harald Engler, "Deutscher Opferdiskurs? Neue Arbeiten zu Vertreibung und Zwangsmigration", in: *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 51 (2005/06), 119–146; Samuel Salzborn, "Opfer, Tabu, Kollektivschuld. Über Motive deutscher Obsession", in: Michael Klundt u.a. (eds.), *Erinnern, verdrängen, vergessen. Geschichtspolitische Wege ins 21. Jahrhundert*, Gießen, 2003; Helmut Schmitz (ed.), *A Nation of Victims? Representations of German Wartime Suffering from 1945 to the Present*, Amsterdam and New York, 2007.
- 27 Barbara Coudenhove–Kalergi and Oliver Rathkolb (eds.), *Die Benes–Dekrete*, Wien, 2002.
- 28 Gausiai dokumentuota www.zeitgeschichte-online.de/md=Vertreibung-Inhalt.
- 29 Vokiečių ir lenkų diskusijų dėl "Centro prieš iš varymą" foną aptaria Philipp Ther, "The burden of history and the trap of memory", in Eurozine: <http://www.eurozine.com/articles/2006-08-21-ther-en.html>
- 30 Vokiš kas leidimas: *Histoire/Geschichte–Europa und die Welt seit 1945*, Leipzig 2006 (Gymnasiale Oberstufe (11.–13. Klasse); prancūziš kas leidimas: *Histoire/Geschichte–L'Europe et le monde depuis 1945*, Paris 2006 (Classe de terminale/BAC).
- 31 Hans-Ulrich Wehler, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (FAZ), 19.12.2003; Heinrich August Winkler, in: FAZ, 11.12.2002.
- 32 Helmut König and Manfred Sicking (eds.), *Gehört die Türkei zu Europa? Wegweisungen für ein Europa am Scheideweg*, Bielefeld 2005; Claus Leggewie (ed.), *Die Türkei und Europa. Die Positionen*, Frankfurt a. M. 2004.
- 33 Cf. Antrag der Fraktionen SPD, CDU/CSU, Bündnis 90/Die Grünen und FDP (Bundstags–Drs. 15/5689), 15.6.2005; Protokoll der Bundestagsdebatte, Tagesordnungspunkt 6, 21.4.2005, Bundstags–Drs. 15/4933; sowie Aschot Manutscharjan, Eine äußerst sperrige Last der Erinnerung, in: *Das Parlament*, 18.4.2005.
- 34 Mehmed Talat (1874–1921), taip pat žinomas kaip Talaat–Pasha, buvo Otomanų imperijos vidaus reikalų ministras ir 1915 m. iš leido įstatymą, suvaržantį armėnų įkurdinimą, ir tai davė impulsą genocidui. Jis pabėgo iš Turkijos po 1918 m. ir buvo nužudytas Berlyne — red.

- Claus Leggewie, "Die armenische Frage in der transnationalen Liga", in: Universitas, 5/2006, S. 476–489.
- 36 See Claus Leggewie, "Between national church and religious supermarket. Muslim organizations in Germany and the problem of representation" in Eurozine: www.eurozine.com.
- 37 Jochen Zeller and Jürgen Zimmerer (ed.), *Völkermord in Deutsch-Südwestafrika. Der Kolonialkrieg (1904–1908) in Namibia und seine Folgen*, Berlin 2003; Stephan Malinowski and Robert Gerwarth, "Der Holocaust als 'kolonialer Genozid'? Europäische Kolonialgewalt und nationalsozialistischer Vernichtungskrieg", in: *Geschichte und Gesellschaft*, Bd. 33, 2007, S. 439–466.
- 38 Cf. Įstatymas pateiktas Prancūzijos nacionalinei asamblėi jai 23.05.2005; taip pat Andreas Eckert, "Der Kolonialismus im europäischen Gedächtnis", in: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1–2/2008, S. 31–38.
- 39 Claus Leggewie, "Paradoxe Intervention: Pazifisten im Krieg", in: Angelika Ebrecht–Laermann und Emilio Modena (ed.), "Zeitgemäßes über Krieg und Tod", in: *Psychozial*, 24 (2001), S. 83–96.
- 40 Paryžiaus vaidmuo čia yra pavyzdinis, palyginkime tai su iš dalies įgyvendintomis Vokietijos Dokumentavimo centro ir migracijos muziejaus (DOMiD) iniciatyvomis. Cf. Jan Motte und Rainer Ohliger (eds.), *Geschichte und Gedächtnis in der Einwanderungsgesellschaft. Migration zwischen historischer Rekonstruktion und Erinnerungspolitik*, Essen 2004.
- 41 Viola Georgi, *Entliehene Erinnerung. Geschichtsbilder junger Migranten in Deutschland*, Hamburg 2003.
- 42 Adam Michnik, "Die auferstandene Unabhängigkeit und die Dämonen der samtenen Revolution", in: *Transdora*, 20 (1999/2000), specialus numeris: 10 kaitos Lenkijoje metu, 5–15.

Published 2010–01–21

Original in German

Translation by Marius Gaučys

Contribution by Kultūros barai

First published in *Blätter für deutsche und internationale Politik* 2/2009 (German version) / *Kultūros barai* 10/2009 (Lithuanian version)

(c) Claus Leggewie / Kultūros barai

(c) Eurozine